

Ειρήνη Μ. Δημητριάδου

Δρ Αρχαιολόγος, ΕΦΑΑΝΑΤ

Ελένη Σαλαβούρα

Δρ Αρχαιολόγος

Ένα σταυροδρόμι, ένα τρίσπρατο και νεκροταφεία τύμβων στην καρδιά του κάμπου της Μεσογαίας: Χρονικό της ανασκαφής*

ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΤΡΕΙΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ο κάμπος των Μεσογείων γνωρίζει κοσμολογικές αλλαγές: μετά το Αεροδρόμιο, την Αττική οδό, τα Ολυμπιακά έργα και τη συνακόλουθη οικιστική ανάπτυξη, τα περιβαλλοντικά έργα και τα δίκτυα υποδομών σηματοδοτούν την αλλαγή της χρήσης του χώρου και της φυσιογνωμίας του τόπου.

Σε επαφή με το ΝΑ άκρο του Αερολιμένα Ελ. Βενιζέλος, σε μια έκταση 50 στρεμμάτων, χωροθετήθηκε και κατασκευάζεται το Κέντρο Επεξεργασίας Λυμάτων Κορωπίου-Παιανίας, το λεγόμενο και ΚΕΛ Αεροδρομίου. Η ανασκαφή που παρουσιάζεται εδώ, καταλάμβανε το κεντρικό τμήμα, τη μεγάλη κεντρική δεξαμενή του ΚΕΛ¹. Για την «αποδέσμευση» του χώρου από τις αρχαιότητες ερευνήθηκε έκταση σε άξονες 60 (Β-Ν) x 80 μ. (Α-Δ), δηλαδή έκταση λίγο μικρότερη των 5 στρεμμάτων.

Ο χώρος είχε αλληπάλληλες χρήσεις κατά την αρχαιότητα. Η πρωιμότερη ήταν ταφική και ανιχνεύεται περί τα μέσα του 9ου αιώνα π.Χ., ενώ σποραδικά ευρήματα πιστοποιούν την ύπαρξη λίγων ταφών κατά την Ύστερη Γεωμετρική και την αρχαϊκή περίοδο. Κατά τους κλασικούς χρόνους, ήδη από τον πρώιμο 5ο αι. π.Χ., οργανώνεται παρόδιο νεκροταφείο τύμβων. Αλλαγή της χρήσης του χώρου από ταφική σε οικιστική και μετατροπή του σε περιοχή αγροτικών δραστηριοτήτων σημειώνεται στα τέλη της

* [Σ-04: 05-10-2018 17:00 / Ε-12]

1. Στο πλαίσιο του αρχαιολογικού υποέργου του ΕΣΠΑ «Συλλογή, Επεξεργασία και Διάθεση Ακαθάρτων Κορωπίου-Παιανίας» που επόπτευσε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής. Μαζί μας και υπό αντίξοες πολλές φορές συνθήκες εργάστηκε για πολλούς μήνες μεγάλος αριθμός εργατοτεχνιτών, τους οποίους ευχαριστούμε από αυτή τη θέση. Ευχαριστίες οφείλουμε επίσης σε όλη την επιστημονική ομάδα που πλαισίωσε το έργο, συντηρητές, σχεδιαστές, φωτογράφους και τις υπεύθυνες του έργου για την υποστήριξη και τη συνεργασία.

κλασικής – αρχές ελληνιστικής περιόδου με την εμφάνιση αγροτικών εγκαταστάσεων τόσο στα ανατολικά όσο και στα δυτικά του εγκαταλελειμμένου πλέον νεκροταφείου. Αρκετούς αιώνες αργότερα, στα Υστερορωμαϊκά χρόνια, η ανθρώπινη παρουσία ανιχνεύεται εκ νέου μέσω λιγοστών ταφών στον χώρο του κλασικού νεκροταφείου, ενός ασβεστοκάμινου και ενδειξέων εκτενών καθαρισμών των προγενέστερων καταλοίπων.

Οι δρόμοι

Η ανασκαφή ξεκίνησε με τον εντοπισμό του καταστρώματος οδού, με κατεύθυνση Β-Ν, που είχε διατηρηθεί σε μήκος περίπου 100 μ. Με βάση το σχετικά μεγάλο πλάτος της, περί τα 3,5-4 μ., κατατάσσεται στις δημοτικές οδούς². Στο σημείο που σχηματίζεται σταυροδρόμι, εκατέρωθεν αυτής της οδού, αποκαλύφθηκαν κυκλικόι ταφικοί τύμβοι, ο δυτικότερος των οποίων απέκτησε αργότερα και κτιστό περίβολο [εικ. 1].

Η οδός ερχόμενη από βορρά μπροστά/ανατολικά από τη ΝΑ γωνία του περιβόλου δημιουργεί διασταύρωση προς τρεις κατευθύνσεις: α) προς νότο, οπότε η πορεία της ανιχνεύεται για 17,50 μ., κυρίως λόγω του σωζόμενου αναλημματικού τοιχείου, β) προς τα δυτικά, όπου η πορεία της διακρίνεται σε μήκος 34 μ. περίπου, κατευθυνόμενη προς αγροικία με ληνό και γ) προς ανατολάς σε μήκος 39 μ., όπου όμως στενεύει και καταλήγει σε ένα ακόμη τρίστρατο σε μικρή απόσταση από την προηγούμενη διασταύρωση. Αυτή η τρίτη οδός, με κατεύθυνση προς τα ΝΑ και πλάτος 3,10 μ., διαθέτει δύο στενότερα αναλημματικά τοιχεία (πλάτους 0,45 μ.), επιμελώς κατασκευασμένα από αργούς και ημίεργους λίθους. Η οδός αυτή (Οδός 3) διακόπεται απότομα, καθώς τμήμα της προαναφερθείσας αγροτικής εγκατάστασης πατά επάνω στο ΒΑ ανάλημμά της, ενώ συνέχεια της οδού δεν διαπιστώθηκε στον υπόλοιπο χώρο που ανασκάφηκε προς Α.

Οι διαφορετικοί τρόποι κατασκευής των τοιχείων του βόρειου (Οδός 1) και του ανατολικού σκέλους της οδού (Οδός 2), καθώς και η κεραμική που προήλθε από την αποδόμησή τους, υπαγορεύουν ότι ανήκουν σε διαφορετικές χρονολογικά φάσεις. Η μορφή και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά τους ακολουθούν τον συνήθη τρόπο δόμησης, γνωστό και από άλλες μεγάλες ανασκαφές στους αγροτικούς δήμους της Μεσογαίας³ που έρχεται σε αντίθεση με τους πλατύτερους και επιμελέστερα κατασκευασμένους δρόμους των πλουσιότερων δήμων της παραλίας⁴.

2. Γ. Σταϊνχάουερ, «Οδικό Δίκτυο της Αττικής», στο: Μ. Κορρές (επιμ.), *Αττικής οδοί, Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα 2009 (εκδ. Μέλισσα), σελ. 39.

3. Γ. Σταϊνχάουερ, «Οδικό Δίκτυο της Αττικής», στο: Μ. Κορρές (επιμ.), *Αττικής οδοί, Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα 2009 (εκδ. Μέλισσα), σελ. 52-58, 65, εικ. 3.13-3.18.

4. Ενδεικτικά βλ. στον παρόντα τόμο, Μ. Γιαμαλίδη, «Το οδικό δίκτυο του αρχαίου δήμου των Αιξωνιδών Αλών», *Πρακτικά ΙΖ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, Μαρκόπουλο, 3-7 Οκτωβρίου 2018*.

Το Νεκροταφείο των Τύμβων

Τύμβος 1 και περιβόλος: Ο αρχικός πυρήνας του δυτικότερου κυκλικού τύμβου, με διάμετρο 15,60 μ., περιλαμβάνει τέσσερις τάφους, από τους οποίους μία πρωτογενή καύση, τρεις ενταφιασμούς κι έναν εγχυτρισμό, και ορίζεται περιμετρικά από κυκλική τάφρο, που συγκρατεί τα πρηνή του. Η τελευταία έχει πλάτος που κυμαίνεται από 1,20 έως 1,80 μ. και βάθος από 0,70 έως 1 μ. Στον πυθμένα του νότιου και ανατολικού τμήματος της τάφρου αυτής έχουν ανοιχθεί πέντε μικροί λάκκοι, σχεδόν ισομεγέθεις [μέση διάσταση 0,80 x 0,60 x 0,40 μ. (βάθος)], τοποθετημένοι σε άνισα μεταξύ τους διαστήματα. Από το εσωτερικό των λάκκων δεν προέκυψε άλλο εύρημα, εκτός από ελάχιστα άβαφα όστρακα. Σε αυτή την περίπτωση θεωρούμε πιθανότερο να πρόκειται για λάκκους φύτευσης παρά για λάκκους που συνδέονται με κάποιου είδους τελετουργία⁵. Η τάφρος αυτή διαχωρίζει τη ΒΒΔ ομάδα των τεσσάρων τάφων που με βάση τα ελάχιστα ευρήματα που διέφυγαν της σύλησης είναι και οι παλαιότεροι (τέλη βου/ πρώτες δεκαετίες 5ου π.Χ. αιώνα) από τους υπόλοιπους του περιβόλου. Λίγο μετά τα μέσα του 5ου π.Χ. αιώνα κατασκευάζεται κτιστός περιβόλος κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα⁶, που περιβάλλει τον τύμβο και τους προσκείμενους σε αυτόν τάφους στα νότια και ανατολικά⁷, ενώ παράλληλα αντικαθιστά το δυτικό αναλημματικό τοίχιο της Οδού 1 (B-N). Ο περιβόλος ορίζει τετράπλευρο χώρο εμβαδού 160 περίπου τετραγωνικών μέτρων, συμπεριλαμβανομένου και του κυκλικού τύμβου. Δύο λιθοπλίνθοι στη ΝΑ γωνία του περιβόλου, κάθετα τοποθετημένοι μεταξύ τους, λειοπορούσαν ως βάθρα ταφικών σημάτων.

Εκτός του αρχικού κυκλικού τύμβου αποκαλύφθηκαν άλλες εννέα ταφές, που περιλαμβάνουν δύο πρωτογενείς καύσεις, τέσσερις ενταφιασμούς σε λάκκους και τετράπλευρα ορύγματα, δύο εγχυτρισμούς, καθώς και ταφή σε μονολιθική ακόσμητη σαρκοφάγο. Σε αντίθεση με όλους τους τάφους που έχουν προσανατολισμό Α-Δ, η σαρκοφάγος, έχει τοποθετηθεί κατά τον άξονα Β-Ν. Δεν απέδωσε οστά ή ευρήματα, εξάλλου το βόρειο τμήμα της είχε σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί στο

5. Όπως στην περίπτωση του τύμβου στον Ασύρματο της Βάρης, όπου εντοπίσθηκαν 21 λάκκοι προσφορών εντός της τάφρου, βλ. Α. Ανδρέου, «Η τοπογραφία του αρχαίου δήμου Αναγυρούντος», *Πρακτικά ΙΖ' Επιστημονικής Συνάντησης Νοτιοανατολικής Αττικής, Μαρκόπουλο, 3-7 Οκτωβρίου 2018*.

6. Πειρίσχημοι περιβόλοι στην κλασική Αττική θεωρείται ότι εμφανίζονται γύρω στο 430 π.Χ., βλ. J. Breder, *Attische Grabbezirke klassischer Zeit (Philippika 60)*, Wiesbaden 2013 (εκδ. Harrassowitz), σελ. 30. Η Marchiandi ανάγει την εμφάνιση των περιβόλων, ανεξάρτητα από την κάτοψή τους, στο 450 π.Χ., βλ. D. Marchiandi, *I periboli funerari attici dell'età classica: lo specchio di una "borghesia"*, SATAA 3, Atene 2011, σελ. 25-29.

7. Το ανατολικό σκέλος του περιβόλου έχει σωζ. μήκος 19,10 μ. (αποτελούμενο από 14 λιθοπλίνθους), ενώ το νότιο έχει μήκος 7,80 μ. (αποτελούμενο από 6 λιθοπλίνθους). Το μήκος των λιθοπλίνθων κυμαίνεται από 1,25 έως 1,44 μ., το πλάτος από 0,65 έως 0,70 μ. και το ύψος τους από 0,40 έως 0,45 μ.

παρελθόν. Δύο μόνον ταφές βρέθηκαν κατά χώραν, αν και οι ίδιοι οι τάφοι είχαν συληθεί. Οι τάφοι I και III απέδωσαν και όστρακα αγγείων των αρχών του 5ου π.Χ. αιώνα. Επιπλέον, το ανατολικό τμήμα του τάφου III υπόκειτο του κτιστού περιβόλου κι επομένως προκύπτει ότι ορισμένοι από τους προσκείμενους στον τύμβο 1 τάφους προϋπήρχαν του περιβόλου και είναι σύγχρονοι με αυτούς του τύμβου.

Τύμβος 2: Ανατολικά/δεξιά της οδού αποκαλύφθηκε δεύτερος κυκλικός τύμβος, μικρότερος σε διάμετρο από τον δυτικό (διάμετρος 12 μ.) και στενότερη αύλακα (μέσου πλάτους 0,80-0,90 μ.). Αποκαλύφθηκαν δέκα ταφές, εκ των οποίων έξι παιδικές, ένας εγχυτρισμός, μια σε μικρό κεραμοσκεπή τάφο και οι υπόλοιπες σε λουπηροειδείς και ορθογώνιες λάρνακες στη ΒΒΔ παρυφή του τύμβου, οι οποίες ήταν οι μόνες που είχαν διαφύγει των καταστροφών και της σύλησης [εικ. 2]. Οι υπόλοιπες ταφές συνίστανται σε έναν ενταφιασμό και τρεις καύσεις. Με βάση τα κτερίσματα που διέφυγαν της σύλησης, η χρήση του δεύτερου τύμβου ξεκινάει παράλληλα με τον πρώτο (τέλη βου-αρχές του 5ου αι. π.Χ.), και συνεχίζεται έως τα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα.

Τύμβος 3: Ο ανατολικότερος τύμβος, αισθητά μικρότερος σε διάμετρο από τους υπόλοιπους (5,46 μ.), οριζόταν επίσης από περιμετρική τάφρο (μέσου πλάτους 0,80 μ.). Εκεί εντοπίστηκαν προσφορές, όπως προκύπτει από τις λευκές ληκύθους και άλλα σκεύη, που αποκαλύφθηκαν. Κάλυπτε μόνον έναν τάφο (τάφος 26), μια πρωτογενή καύση, που καθώς βρέθηκε αδιατάρακτη, χρονολογείται από τα κτερίσματά της στο β' μισό του 5ου και πιθανότερα στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα [εικ. 3].

Οι προσκείμενοι στους τύμβους 2 και 3 τάφοι και οι τάφοι στα Ν του δρόμου

Νότια από τον τύμβο 2 πρόσκειται ομάδα έντεκα τάφων, τρεις λακκοειδείς, τέσσερις κεραμοσκεπείς, και τέσσερις πρωτογενείς καύσεις. Επτά ταφές χρονολογούνται στις τελευταίες δεκαετίες του 5ου π.Χ. αι. ενώ από τις υπόλοιπες, που ήταν ακτέριστες, δύο χρονολογούνται στους Υστερορωμαϊκούς χρόνους με βάση το αποτύπωμα δεξιάς παλάμης και των δακτύλων του κεραμέα επάνω στον νωπό πηλό των κεραμίδων κάλυψης.

Με τον τρίτο τύμβο σχετίζεται άλλη συστάδα πέντε τάφων, νότια από αυτόν, επίσης διαφορετικών τύπων και χρονικών φάσεων. Πρόκειται για παιδική ταφή σε λάρνακα, δύο πολύ μικρούς κεραμοσκεπείς παιδικούς τάφους, έναν μονοκέραμο ακτέριστο παιδικό τάφο και έναν δεύτερο από τον οποίο σώθηκε μόνο το μικροσκοπικό όρυγμα, έναν Υστερορωμαϊκό κεραμοσκεπή με αποτύπωμα δεξιάς παλάμης σε μια από τις καλυπτήριες κεραμίδες κι έναν κατεστραμμένο λακκοειδή. Μεταξύ των δύο παραπάνω συστάδων τάφων εντοπίστηκε προσφορά 11 αγγείων και σιδερένιου εγχειριδίου, που όμως δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ποια από τις δύο σχετίζεται.

Επομένως ταφές νότια από τους τύμβους γίνονται έως το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ οι τύμβοι είναι ακόμη σε χρήση, αλλά και αρκετούς αιώνες αργότερα στους Ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους ανάμεσα ή και επάνω από τις κλασικές ταφές.

Η ΝΑ ταφική συστάδα, η αγροτική εγκατάσταση και ο οικίσκος

Η παρουσία μίας ακόμη συστάδας τάφων απέναντι από τον τύμβο 3 αποδεικνύει ότι η ταφική χρήση του χώρου δεν περιοριζόταν στα βόρεια μόνον του δρόμου αλλά και στα νότια κράσπεδά του. Πέντε κλασικές καύσεις, δύο ενταφιασμοί, ένας εγχυτρισμός και αρκετά άδεια ορύγματα εντοπίζονται κάτω από αύλειο χώρο της μεταγενέστερης αγροτικής εγκατάστασης και στα όρια του δρόμου που οδηγούσε σε αυτή και αποτελούν επιπλέον τεκμήριο για την αλλαγή της χρήσης του χώρου, όταν το νεκροταφείο έχει ήδη πάψει να δέχεται ταφές και έχει εγκαταλειφθεί. Τότε ο χώρος οικίζεται⁸, όχι όμως και η περιοχή των τύμβων. Την ίδια περίοδο αναδιαμορφώνεται η οδός 2, κατασκευάζονται τα αναλήμμάτα της και ένας πιθανώς ναϊσκος, απέναντι από το νεκροταφείο και την αγροτική εγκατάσταση, παρόμοιος με άλλους που έχουν βρεθεί⁹.

Πρόκειται για μικρό οικοδόμημα (2,87 x 4,15 μ.) με πρόναο και σπκό και είσοδο στραμμένη στον βορρά. Διακόπτει την πορεία του νότιου αναλήμματος της οδού προς τα ΝΑ, ώστε η πρόσοψή του παρεισφρύει στον οδικό κόμβο, δίνοντας την εντύπωση ότι το κτίσμα προϋπάρχει. Κατά μια πρώτη εκτίμηση και με μόνο χαρακτηριστικό εύρημα από τον πρόναο ένα άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο το μικρό ιερό πρέπει να ανήκει στα ύστερα κλασικά ή ελληνιστικά χρόνια. Μολονότι η είσοδος στο κτίσμα ήταν στραμμένη προς βορράν, η είσοδος στο τέμενος γινόταν μάλλον από δυτικά. Αυτό συνάγεται από την κατάληξη σε αυτό μονοπατιού πλάτους 1,50 μ. περίπου, παράλληλου με το ανατολικό σκέλος της οδού, που εντοπίστηκε 3-3,5 μ. νοτίως αυτής.

8. Για τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της αγροτικής εγκατάστασης με πιθεώνα που βρέθηκαν ΝΑ του τύμβου 3, βλ. τον υπό έκδοση τόμο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής για τις αρχαιολογικές έρευνες και τα ευρήματά τους με αφορμή το Έργο ΕΣΠΑ «Συλλογή, Επεξεργασία και Διάθεση Ακαθάρτων Κορωπίου-Παιανίας». Για την εγκαθίδρυση μιας αγροικίας με προσκίσματα και ληνό στα δυτικά των τύμβων, βλ. Π. Μιχαηλίδου-Γ. Τιμοθέου, «Κτιριακό συγκρότημα ύστερων κλασικών χρόνων στην ευρύτερη περιοχή του Αεροδρομίου Σπάτων», *Πρακτικά ΙΣΤ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Λαύριο 18-22 Νοεμβρίου 2015*, Καλύβια Θεοικού 2018.

9. Για ανάλογο οικίσκο σε σταυροδρόμι της βόρειας οικιστικής ενότητας στον χώρο του αεροδρομίου των Σπάτων, βλ. Γ. Σταϊνχάουερ, «Παρατηρήσεις στην οικιστική μορφή των αττικών δήμων», στο: W. Coulson et al. (eds), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy: Proceedings of an International Conference Celebrating 2500 Years since the Birth of Democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*, Oxford 1994, σελ. 176.

Κάτω και εκατέρωθεν από αυτό το μονοπάτι βρέθηκαν άδεια ορύγματα του χαρακτηριστικού στην Αθήνα και στην Αττική ΜΓ τύπο τάφου «trench and hole», στο εσωτερικό του οποίου ενταφιάζεται το τεφροδόχο αγγείο. Η παρουσία παλαιότερου νεκροταφείου κάτω από τον δρομίσκο επιβεβαιώθηκε από την εύρεση συνόλου έξι ΠΓ II αγγείων (μέσα 9ου π.Χ. αιώνα) [εικ. 4]. Από τον χώρο αυτό θα πρέπει να προέρχεται μεγάλος αποστρογγυλεμένος λίθος που βρέθηκε στο εσωτερικό του μικρού «ιερού» κάτω από το επίπεδο του δαπέδου, όπου αρχικά είναι πιθανόν να είχε χρήση ταφικού σήματος. Επομένως το γεωμετρικό νεκροταφείο θα πρέπει να εκκαθαρίστηκε την εποχή της κατασκευής του παρόδιου ιερού, ως αποτέλεσμα αναδιαμόρφωσης του χώρου. Σε αυτό συνηγορεί τόσο το γεγονός ότι και τα υπόλοιπα άδεια ορύγματα ήλθαν στο φως κάτω από το επίπεδο του δρομίσκου, όσο και η εύρεση θραύσματος Υστερογεωμετρικού αμφορέα μέσα στο γέμισμα της οδού 1.

Ανασκαφικά δεν προέκυψε κανένα στοιχείο για τη λατρευόμενη θεότητα, εντούτοις γνωρίζουμε ότι στην Αθήνα και στην ύπαιθρο τα παρόδια ιερά που φύλασσαν διασταυρώσεις και τρίστρατα συχνά σχετίζονταν με την τρίμορφη Εκάτη¹⁰. Η θέση του μικρού ναού επάνω στο τρίστρατο, απέναντι από τους τρεις ταφικούς τύμβους καθώς και η εύρεση δύο μολύβδινων καταδέσμων, καταλοίπων μαύρης μαγείας στον χώρο, ταιριάζουν με αυτήν. Οι κατάδεσμοι τοποθετούνται σε τάφους οργανωμένων νεκρών, δηλαδή ατόμων είτε «αώρων θανόντων» ή «βιαιοθανάτων»¹¹. Ο ένας κατάδεσμος ωστόσο δεν βρέθηκε σε τάφο, αλλά στην κατώτατη στρώση του υποστρώματος της Οδού 1, άλλο ένα στοιχείο που δείχνει ότι η πρώτη καταστροφή των νεκροταφείων είχε γίνει ήδη στην αρχαιότητα και ότι η οδός υπέστη πολλές επιδιορθώσεις, διατηρώντας το ίδιο πλάτος.

Από την αποδόμηση των αναλημματικών τοιχίων της Οδού 1 προήλθαν όστρακα μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αγγείων [εικ. 5]. Αντίθετα η αποδόμηση των αναλημμάτων της Οδού 2, με εξαίρεση σπάραγμα επιγραφής, απέδωσε χρηστική κυρίως κεραμική.

Με την τελευταία φάση της χρήσης του χώρου, στα Υστερορωμαϊκά χρόνια συνδέεται η λειτουργία ασβεστοκάμινου (διαμέτρου 1,20 και βάθους 1,45 μ.) και μεγάλου αβαθούς τετράπλευρου ορύγματος διαστάσεων 14,10 (B-N) x 4,10 μ. (A-Δ) και βάθους περί το 1 μ., που ήλθε στο φως δυτικά από τον τύμβο 1, τα οποία διανοίγονται όταν σε τμήμα του κλασικού νεκροταφείου (νοτίως των τύμβων 2 και 3) ξαναγίνονται ολιγάριθμες ταφές. Στο εσωτερικό τους μαζί με κεραμίδες, πλίνθους και λίθους βρέθηκαν αποτμήματα μαρμάρινης ληκύθου και άλλων ταφικών γλυπτών. Οι λίγες ταφές των Υστερορωμαϊκών χρόνων και η ανεύρεση λιγοστές

10. R. E. Wycherley, "Minor Shrines in Ancient Athens", *Phoenix* 24 (1970), 284-286.

11. Α. Χανιώτης, «Σαν την άδικη κατάρα. Η αρχαιολογία μιας μεταφοράς», στο: Α. Αβαγιανού (επιμ.), *Η μαγεία στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 2008, σελ. 51.

αυλακωτής κεραμεικής πιστοποιεί την ανθρώπινη παρουσία στους χρόνους αυτούς, αν και ο χαρακτήρας της δράσης της δεν είναι δυνατό να αποσαφηνισθεί περαιτέρω. Η ανεύρεση της ασβεστοκαμίνου και του ορύγματος δηλώνουν ότι το νεκροταφείο είχε υποστεί μια ακόμη καταστροφή στο τέλος της ύστερης αρχαιότητας.

Συμπεράσματα

Παρά την κακή κατάσταση διατήρησης των καταλοίπων, τα αποτελέσματα της έρευνας είναι σημαντικά μιας και ενισχύουν περαιτέρω την ήδη εκφρασμένη αντίληψη για την οργάνωση «πολυπυρηνικών» δήμων, οι οποίοι φαίνεται ότι απλώνονται σε όλη την έκταση του κάμπου, που καλλιεργείται εντατικά και διασχίζεται από φαρδείς δρόμους¹². Το νεκροταφείο –προφανώς οικογενειακό ή γενών– χρησιμοποιείται για έναν αιώνα περίπου, επομένως δεν αντιστοιχεί σε μια εφήμερη εγκατάσταση και εντάσσεται σε έναν αταύτιστο προς το παρόν δήμο. Οποσδήποτε συνδέεται με τα αντίστοιχα ευρήματα των ελάχιστα γνωστών ανασκαφών του Αεροδρομίου, ιδίως αυτών στη νότια ενότητά του, όπου αποκαλύφθηκε μνημειώδης ταφικός περιβόλος επάνω σε σταυροδρόμι και δίπλα σε νεκροταφείο του 5ου π.Χ. αι.¹³ Το νεκροταφείο του ΚΕΛ συνδέεται ακόμη με τους παρόδιους ταφικούς περιβόλους που έχουν ανασκαφεί στο Πούσι Λέδι και στην ιδιοκτησία Περιστερόπουλου¹⁴, αλλά και με τμήμα ενός ακόμη ταφικού περιβόλου, που εντοπίστηκε 1000 μ. περίπου Α-ΒΑ του ΚΕΛ, υποδεικνύοντας την προς ανατολάς πορεία του δρόμου¹⁵.

Χάρη στο εύρος της ανασκαφής κατέστη δυνατό, ακόμη και σε ένα λεηλατημένο ανά τους αιώνες χώρο, να ανασυσταθεί σε σημαντικό βαθμό η ιστορία και η οργάνωση των κοινωνιών που κατοίκησαν και καλλιεργήσαν τον κάμπο, ακολουθώντας έναν τρόπο, που ελάχιστα διαφοροποιήθηκε μέχρι πριν από δύο γενιές. Η ανασκαφή των νεκροταφείων, μαζί με τις υπόλοιπες έρευνες στον ευρύτερο χώρο

12. Γ. Σταϊνχάουερ, «Παρατηρήσεις στην οικιστική μορφή των ατικών δήμων», στο: W. Coulson et al. (eds), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy: Proceedings of an International Conference Celebrating 2500 Years since the Birth of Democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*, Oxford 1994, σελ. 183-184.

13. Γ. Σταϊνχάουερ, «Η Κλασική Μεσογαία, 5ος-4ος αι. π.Χ.», στο: Χ. Ντούμας (επιμ.), *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογαίων Αττικής*, Αθήνα 2002, 101 και χάρτης σελ. 94 (Η), όπου ο νότιος τομέας του αεροδρομίου αποδίδεται στον δήμο των Φιλαϊδών.

14. Ο. Κακαβογιάννη, Μ. Στάθη-Κοντογιάννη, Φ. Νέζερη, Λ. Δέδες, «Αρχαίοι δρόμοι και ταφικοί περιβόλοι στην πεδιάδα των Μεσογαίων», *Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Λαύριο Αττικής 13-16 Απριλίου 2000*, Καλύβια Θορικού, 171-178.

15. Μ. Σκαλιά, «Πρόσφατα αρχαιολογικά ευρήματα ταφικού χαρακτήρα από την Ανατολική Μεσογαία: πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά ΙΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Λαύριο 18-22 Νοεμβρίου 2015*, Καλύβια Θορικού 2018, 253-264.

του Κέντρου Επεξεργασίας Λυμάτων Αεροδρομίου¹⁶, συμπληρώνουν το μωσαϊκό της Μεσογαίας, όπως σχηματίζεται τις τελευταίες δεκαετίες με αφορμή μεγάλα δημόσια έργα.

Summary

Among the antiquities brought to light, on the occasion of the construction of the central unit of the Wastewater Treatment Plant, outstanding are three tumuli situated on both sides of an ancient crossroad. The westernmost of them, which was founded in the last decades of the 6th-first quarter of the 5th c BC, was later enclosed by a built L-shaped peribolos. On the opposite side, next to a second intersection of three roads and near a small 'shrine' structure, other clusters of graves were unearthed. Even further, small burial groups to the north and east of the tumuli cemetery indicate the course of the roads in the plain.

The finds coming from all these tombs, although fragmented by successive looting since antiquity, are a testament to the wealth of the classical cemetery as well as to the existence of a burial ground on the same site going back to the Early Geometric period. The tumuli burials were as per usual organised in families and include inhumations, cremations and pithos burials. This new cemetery is further evidence of the constitution of "multinuclear" *demoi* all over the Mesogeia plain, suggesting that the countryside was sparsely populated when compared to Athens.

This is a summary of the extensive excavations and a first assessment of the findings.

16. Βλ. τον υπό έκδοση τόμο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής για τις αρχαιολογικές έρευνες και τα ευρήματά τους με αφορμή το Έργο ΕΣΠΑ «Συλλογή, Επεξεργασία και Διάθεση Ακαθάρτων Κορωπίου-Παιανίας».

Εικ. 1.
Αεροφωτογραφία της ανασκαφής: οι οδοί, οι τύμβοι, οι προσκείμενοι σε αυτούς τάφοι και το μικρό «ιερό».

Εικ. 2α, β. Παιδικές ταφές σε μικρό κεραμοσκεπή τάφο, λουτροειδείς και ορθογώνιες λάρνακες από τον τύμβο 2.

Εικ. 3.
Αρυβαλλοειδής και λευκή λήκυθος (με λεπτομέρεια της γραπτής παράστασης) από τον μοναδικό τάφο του τύμβου 3.

Εικ. 4. Σύνολο Πρώμων Γεωμετρικών αγγείων, τυχαία ευρήματα.

Εικ. 5. Μελανόμορφη και ερυθρόμορφη κεραμική από τον τύμβο 2 και το αναλημματικό τοιχίο της Οδού 1.